

այդքան երկարօրէն յամենալու . այժմ, ասուն է ներկան կերտելու, եւ ոչ թէ անցեալի քրն-նութեամբ այժմեայ եղածէն աւելի ասուն կորսրի-ցնելու : Անհրաժեշտ էր այժմ մը նկատել 1878ի կարեւոր յրջանին հաշ զորոմնէութեան վրայ, եւ հարցական նշան մը դնել անոր զիմացը, — քանի որ այդ յրջանէն ժառանգութիւն ձգուած անգլիամոլութիւնն ու ռուսատեցութիւնը կը շարունակէին մնալ անփոփոխ եւ վնասել մեր դատին . պէտք էր սխալը իր աղբւրին մէջ մատնանիշ ընել : Այդ գործը կատարուեցաւ, եւ ապարդիւն չմնաց : Այսօր, Հայոց մեծամասնութիւնը ըմբռնած է թէ ասանց Ռուսիոյ աջակցութեան Հայոց հարցը չի կրնար լուծուիլ :

Փափագեանք յուշատեարին հրատարակուած պիտի ծառայէ 1878ի հայ գործունէութեան համապատկերին յօրինման իբր նիւթեղէն : Յանկալի էր որ Պ. Չերազ ինքն եւս, ընդարձակելով ու լրացնելով ուրուագիծը զոր հրատարակած է քանի մը հայերէն պրոշլարներով եւ չ'Արմենիի քանի մը յօդուածներով, ի լոյս ընծայէր իր ամբողջական յուշատեարը, աւելցնելով անոր մէջ բոլոր տղիւմանները, բոլոր թղթակցութիւնները զոր ունի իր ձեռքին տակ կամ կարող է ճարել : Մեծ ծառայութիւն մը պիտի մատուցանէր մեր ժամանակակից պատ-

մութեան : Պիտի իր կարգին զիւրացնէր գործը ապագայ պատմաբանին, որ եւրոպական տղիւմաններուն հետ, ունենալով եւ հայկական տղիւմաններն իր տրամադրութեան տակ՝ պիտի կարենար լիակատար ուսումնասիրութիւնը յօրինել 1878ի հայկական գործունէութեան :

Գալով մեզի, մեր պարտը 'հիմայ' ինչպէս ըսի վերեւ՝ գործել է, ասանց բոլոր կորսնցնելու : Այն պահուն ուր այս տղիւմը կը գրեմ, բարեբաղդաբար Անգլիոյ եւ Ռուսիոյ սուր հակառակութիւնը Արեւելքի — եւ ամէն տեղի — հարցերուն մէջ, — հակառակութիւն որուն աւանանմեծ դուր Հայութիւնը եղաւ, — կը սկսի տեղի տալ համաձայնութեամբ գործելու փոխադարձ ցանկութեան մը, որ կրնայ մինչեւ դաշնակցութիւն յառաջ երթալ : Անգլիա եւ Ռուսիա, երբ ուզեն համաձայնիլ, — Յրասան ալ իրենց հետ ունենալով — կրնան զիւրաւ լուծուած մը տալ Հայոց հարցին, եւ ամբողջ Արեւելքի հարցին : Մենք ուրեմն այժմ պէտք է ունենանք, բաց ի երկրին մէջ ժողովուրդին ինքնապաշտպանութիւնը ապահովող համերաշխ ճիգերէ, փրփականափ եռանդուն ու ճարպիկ գործունէութիւն մը թէ՛ Փեթերսպուրկի եւ թէ՛ Լոնտոնի մէջ :

Ա. ԶՊԱՆԵԱՆ

Զ Ա Ր Դ Ը

(1895-1896)

Ա.

Հրամանք, օրն չ — Գալովին մէջ Պիլսիի կը ցրցէ Ուն ահա ցալի եղբիւրներ . Մըզկիմներու լակներուն մէջ, Սիւսիքի, Մահակներն ալ կը յրդիւրին, կը հլատին խորազանները Թուաւոր սծերով . Եսթաւաններն հատու են . եւ Ալիսի ու ճորիսի, Եփրատի

Ալիուքներուն վրայ դահիճները կրկնած իր յետեւէն կայծքարերով կայններն . Հրամանք, օրն . — Ալ բաւական է մեծցաւ Արծններու համբոյրով Թորգոմ վիշապի օրոգքին մէջ Մասիսի, եւ քառական է՝ որ իր վիճ գողումով՝ Օսն-Ստեփանի եւ Պեւլինի հողին վրայ՝ Թմրած սըրտերն համակարգեալ խրեանց . եւ վերքերն իր կորիւններուն շրթալուած Թուեց Թուովն աստղեղուն : Արդ կը տեսնէ՞ք ֆիրմաներն իր լուստրողի՝ Որոնց խրած տեղերն հերձ կը ֆիգըրին արշալոյսներ . արեւներ . Դահիճներուն մէջ Վասիլովի կը լրէք Սեւ միլիոնները վիթխարի իր պոչին . . .

Հրամանք, օհ : —

Օր մը սես .

(Այն որն աստղերը ամբողջ Թոյն կամեցին ,
եւ լաւեցին ոսկիի հոտ
Վարդերն ամէն հիւլամերու) օր մը սես ,
եղբորդ-Քեռիկ անկիւններուն մէջ սրնած՝
Սուրբանական գանկէ դուրս ,
Որքէն բերանը լրբոտաղ գայիլ պէս՝
Ազդ սես հրամանը պոռթկաց . . .

Ի

Լա՛ց , Հայաստան , ո՛վ թըշուառ կին . ու փեռէ՛
Վարսերդ սես . այդ գրկեալ վրայ դըրժաւած
Ցանէ տաք տաք մոխիրներն :
Լա՛ց , ու պատէ՛ ծիծերդ ըզնզ մեծընտղ .
Երակներդ Թող հոսի Թոյն մ'ոխտեանս
Ու Թայրդի , Հրահոսի , Վոլկայի
Ակերն ամբողջ լիցնէ ժամը . սեզընէ .
Ձի հոն լուացին քեզ դատող
Պղտատներն իրենց ձեռքերն ու հագին ,
եղբ' յայտերդ Արշալոյսին տակ բոտը ,
Աւանդ խղճի , ամենի ,
Փեղ նիւթեցին խոր Լրտուծի՛նք մատնիլ :
Լա՛ց . — աւափ կ'կր' անանձ
Որ քու սա նեղ վայրկեանդ
Բարեկամներդ քայլերն կը դարձնեն .
Եւ հակադէ գէմ փակելով
Գեպտանական իրենց դռները՝ կ'ընեն
Սեւերէն ներս , նոյն քու մահուանը վրայ
Ճառեր ծափով ընդունաւ ,
Ծրագիրներ համակիր
Որոքը յետոյ տապաւնագիրդ եղան :
Քեզ կը Թողուն միւսադ
Մինչ կ'ամպտին հոլիւներդ շորս դէպ ,
Եւ լուռեան մէջ ճամբաներուն կը լրտփն
Կըճըրտումներ աւանդերու Թարթալուր .
Հազար բուր ճամբայ կ'ելլեն դէպ ի քու
Սարերդ սես , եւ գոժկան
Ոգի մ'իլ Թուի Թեւերը շուրք կը պարզէ ,
Եւ ճաւորսէն Մասիս , Մասէն Ճամբայ ,
Մեռելունքն մը մէջ խոր
Կոտորածի փողը տրխտ'ը կը հրնէ . . .

Դ

Փակէ՛ որբերդ , Հայաստան ,
Արեւուն դէմ մի՛ քանար
Դրոները լայն փապարներու՝ որոնց մէջ
Եւ կը անննծ դեղին աքթիբ գազանի :
Ծոցըդ փակէ՛ , որ խորձ զատիկ մեծցնելու
եղաւ սովոր եւ յուռեթի .
Երկու զեղուն ծիծերդ , Եփրատն ու Տիգրիս ,

Թող պան մ'իրենց մէջ խեղճեն
Բարբարոս տոմար շէշներու , բէշերու :
Օհ , դըրսաններդ խղճէ՛ .
Ինչ , չես տեսնո՞ւ որ որդիներդ հարազատ ,
Դեռ անպարտու սա նաղէն ,
Լոկ մուրհերու , սղոցի
Ջայնին կ'ըլան ունկնդիր .
Տրիսներուն վրայ իրենց
Արիւնի տեղ կալերու ցեխն է դեղին .
Ինչ , չես լսեր՝ որ սաղմոսի՝ մէջ միայն
Գիտն կանգնէ արշալոյսին հեռաւոր .
Արօրներուն վրայ յոգնած
Իրենց կուրծքին մազկը դեռ կը բուրեն
Խո՛ւնէ փոխանակ վառապի :
Օհ , Մայր իմ , Մայր , սա վայրկեան խեղճէ՛ . օհ ,
Մէջըդ ամէն խումդու՛ . ամէն՝ դամբապետ . . .
Քայց չես ուզիր դու ինձ յսել , եւ կամ չես
Կրնար վրայէդ ըզգեսնել
Բազաններդ աւերակներն՝ որոնց տակ
Չմըտարոյր մարմնիդ կէս կը Թաղուր .
Ու կը Թողուս որ ըլլայ ժա՛նա Մահը ըզգ
Բազաններուն մէջ Դուրանի ճեւերուն ,
Կը Թողուս լո՛ւռ . անկարկի՛ր ,
Եւ ես այն կը նըշմարեմ՝ որ անոնք
Որքերէն դուրս ազատ ճամբուն վրայ կ'ստնունն :
Մեկի գըրգըռի արտոժակէն կանչուած՝
Կը հասաքտին վնճակ վնճակ , անանձայն .
Իրենց գրկեան աստղերն ամբողջ կը դնին .
Եւ կակարներն հազարաւոր բլուրներու
Սարսափափար բաժաններն կը փակեն ,
Արիւնի քաղցն ու հիյն փապարն աւերման
Թեւերն անոնց կը տոժէ ,
Թեւերն անոնց կը գնէ . . .
Կը հալածեն Հայորդիներն անպաշտպան ,
Հայորդիներն՝ որոնք հաղի վերցուցած
Իրենց գրկեան աշխատանքի կարկանդէ՛ն
Ըղեղներուն մէջ կ'ըզգան
Սոյլերը տաք գընդակին .
Կը լարծրայինն Տիւր կեանքի ծարաւաւ .
Եւ զոհական կնքերու գերդ խումբ մ'օրհնեալ՝
Որոնք մինչեւ գոմը հասած է հրդեհին ,
Ողիկորոյս , խաղաղո՛ր ,
Կըժուտ ծունկով , բիւրեղով դուրս կրկնուած ,
Կը փախչելուն շրժութ , Թատուն , յուսափաւ ,
Մահուամբ լեցուած նայուածքով .
Ծեփեր , կիներ , արդաներ ,
Արձակ մազով , ձեռքերուն մէջ սանդաղնիկ ,
Փողցնելով փողոց , լեռնէ լեռ , մոլոր ,
Կեանքին , կեանքին , քաղցր կեանքին կը վազեն :

Դ

Հոն , կը տեսնեմ քեզ , ո՛վ վայրագ դու Ոգի .
Անգէններուն , տրկարներուն ետեւէ ,

Մըրըրկելով փառականներուն մէջ փոշին ,
 ձերմակ ձիուդ վըրայ դեռ թեզ կը տեսնեմ . . .
 Ապարօշիդ մէջ կանանց ,
 Երբեք իժի ծրաարուժ .
 Ալփապանի հոգին զոքեզ կը պսակէ .
 Պարեգօտդ այդ պատանքներուն պատանքն է
 եւ քու ձիուդ գորշ ըսեալին ծովերէն ,
 Յասեթական քրիւմով ,
 Արին մը գաղջ կը կամի . . .
 եւ դու խնայել չես ուզեր
 Բոլոր անոնց՝ որոնք թախմոզ Թեւեթով
 Ճամբուդ վըրայ իրենց արեւը կ'ուզեն :
 Անձաններէ անձաւ միայն , վերեւէդ ,
 Կը իջնէ բառն ագուաներու կրօնիքով .

— « Յառաջ , յառաջ : » —

եւ քու հորերդ աւագակ

Կը հետեւին մահ սերմանոդ արշաղի . . .
 Կուրծքերէ կուրծք լիարդարոր կը մըխան
 Իրենց սուրբն արեան ալիք բանալով .
 Կը թաւալեն երկոստարդ գրկիներ՝
 Որոնց մազերը սեւ , մազիկը խարսեալ
 Յիւսերու մէջ կը պլլչիկ .
 եւ ձերերու կոկորդներէն պինդ բըռնած՝
 Գանկերն անոնց պատերուն դէմ կը ջարդեն .
 Կը բանան մեր մայրերուն
 Ծոցերը սուրբ՝ որոնքմէ
 Կը թափին դուրս եղբայրներ դեռ անանուն .
 Հայր առանց դեռ ձեռի .
 Կը ուրբորեն , կը փրըշեն
 Գարշապարի , բիլի , պայտի սակ կողի ,
 Դանկեր , գանկեր , անթիւ գանկեր , լցնելով
 Սայատակի ճեղքաւորները բոլոր
 Ողնածուծով , ըղիղով . . .
 « — Յառաջ , յառաջ : » —

Ո՛վ բարբարոս դու Ոգի ,

Անցիկդ վըրայ , ծայրերն ոսկրի փշշրումին
 Միջեւ երկնի խոր անձաններն ջրերէն
 Կը իջնուին . . . Անցիկդ վրայ կը խեղդեն
 Երկխաններն իրենց մար սեւ ծաւելով .
 Ու մեր հարսեմն յարաշխատ ,
 Վաւաշ կըրթով մ'ընդգրծած ,
 Ջրիթորներու պարաններով կը սպաննեն .
 եւ կը զոհեն ուլ գիտէ ինչ չար դեռ
 Տաճարներու ցուրտ տաններուն փաթարքած՝
 Սուրբ կուսաններն հիւրաբնակ .
 Իսկ արտերուն , ա՛լս , արտերուն մէջ չընթալ՝
 Ուր՝ Հայուն կեանքն արեւն կ'ընդէ եւ արեւն
 Հոգիկն մէջ կը մեռնի՝
 Վաստակարկի դիմանելով կը կանգնեն
 Գողգոթաներ , Գողգոթաներ սրբալուս ,
 եւ լուրն ալ , լի գա՛նակ մ'իրենց ձեռքին մէջ՝

Միտհամուս կը իւրմեն
 Արին ձերի եւ մանկան ,
 Արին կրնոջ , եւ արինն
 Արարատին վըրայ խաշուած Յիւսեմն :
 Ու կը կըրկնեն դեռ ագուաններն յարստու .
 — « Յառաջ , յառաջ : » —

Ո՛վ բարբարոս դու Ոգի ,

Այս Սասունն է , Տաւրոսն է այս , Պրոպոնտոսն ,
 Ամէն այն տեղն՝ ուր Հայն հոնմէքին մէջ կ'ընդուն ,
 Յակնիւրս միշտ գալուստով՝
 Կը խնամէ գուցէ գարին վաղորդեան
 Ձիուդ՝ որուն սքմակին տակ կը դառնայ
 Կեանքն հոգ եւ հո՛ղը մոխիր :
 Ա՛լ տըրորուած՝ իր վազին տակ՝ կը կանեն
 Վարդերն արին , եւ ողորմներն արտասուք .
 Իր գուռ դափներն անտարբեր
 Ինկածներուն գանկերուն մէջ կը ճըխան .
 Ա՛լ կը մաշին պայտերն ոսկրի փշշրումին ,
 եւ իր բաշին վըրայ կարմիր
 Անգղիներն հիւս կը դառնան . . .
 Այլեւս այն ամէն ինչ
 Փրցատակ է , կողոպտու է , դիակ է .
 Որոնց վըրայ կը փաղփի
 Հըրդեմն աչքէն արին ու բոց հոսելով .
 Հըրդեմն (խաւա՛ գեղերու հիւս վըրիժակ)
 Վարսերը շուրջ կը թափեն
 եւ փշապի մըռունքներով կը վազէ
 Կալերէն գիւղ եւ գիւղերէն քաղաքներ .
 Երկար Թեւեթ քոցերու
 Տուն տուններու կը շըղթային , կեանք կեանքի ,
 Ու ամէն տեղ , մոխիրն վրայ
 Մեր Նըղոշուած Պատիւք ըլկ կը սպառնայ . —
 Բոցերուն մէջ զերդ շէկ Ոգի կը կանգուն
 Կը մուրնէ , եւ մրուռնջով կը պոռթկայ
 Դէպ արեւու համբոյրին՝
 Վըրէժի սերմն անդրանիկ .
 Մինչ ուռքերուն ներքեւէ
 Խանձուսն ու հոլոր մարմնի
 Մեր սեւերէն , օրոյցներէն դէպ ի վեր ,
 Դէպ ի երկնիք կը ճննաններն՝ որոնց դէմ
 Իրենց պինդըր բացած՝
 Այլահն աւալին մէջէ , Սուլթանը ցելին՝
 Հոռոտելով փոխն ի փոխ՝
 Կը ծըպտին հաշտ իսարու ,
 Ու եւրոպան դէմքն իր ետեւ դարձուցած
 Կուրբը թաց կը շրկէ —
 Մեր ծուխէն աչքն իր բոգի
 Կրակծեղուն համար լոկ : —

Ս

Կեցի՛ր , կեցի՛ր , ո՛վ բարբարոս դու Ոգի ,
 Ելեպպոտի եղբայրն վրայ ա՛լ կեցի՛ր .

Սա սեւ, ժայռին՝ ուր ծովն իր բանար կուլայ,
Թող ձիւ խորացած Մեռնողներուն հոգիքին՝
Կերամբկային գոռի մ'սնկը սարսառով
Իր պնդերէն, իր լայնէն, ագիէն
Բալ՝ բոլ՝ մեր տրիանները քառնէ:
Սեղիք ու հեղ մը հեաքիւք վրայ ընկրկէ՝
Տե՛ս. տառիկ ունէ ինչ
Կը գալարուի, կը ճարճաւի, կը մեռնի,
Ծուխ է. մոխիր և սուր:
Արեան ծովու մ'այլքներէն կը ծրփան
Մարդու տհեղ դիմանք, հալիէ
Դիակ կոյտի, գիակ աստղի և վարդի,
Դիակ մըր Ազգին և մեր Ասարծոյն.
Տե՛ս. — ածինքն, արձնի
Կարծրածուկ լոյծ անտպաս մէ շու առջիս,
Որուն մէջէ ծանրաբեռնած տարով՝
Լալաննիքները գաղուն
Կը հեռանան լիզկով
Արիւնքաւ սուրբին՝ որ լեռն կը հալին:

Ձ

Կուգան ցիները հեռաւոր լեռներէ,
Եւ անգրդէնքն հասաւու.
Կուգան իրենց ծագելուն կեր տանիլ մեզ,
Հայ գիւղի մ'աջդին կրտսեց միտելու.
Կ'համար Արծին այն հրակայ
Նախ Արծին այն՝ որ գուցէ ս, մ'ամպէն
Վեհամողով պիտաւորեան կը հրակէր.
Հուններն ուրախ պարելով
Բակիւք դուրս գիւղէ գլի կը յածին,
Եւ ծոյ լեզուով մը կը լիզէն արիւններն՝
Որքէ կ'աւանդուս կենալով
Կիսամեծի մ'աջքերուն
Յանկարծական բացումէն:
... Յետոյ կուգան Մայրերը ո՞ղջ մընացած.
Աւ ողջ հարսներն ու բոլոր
Մեր ողջ թոյրերը խելակոկ հանդերով:
Նախններուն մէջէն խումբն հէգ կը վազէ,
Արծակ կուրծքով ու բորիկ
Դէպ մեռնելուն յոյսուած՝
Իրոնց արեան տարբեր հոտն
Ըստ սէրերու տարբերութեան կը կանգէ
Ջիւներն այն մեծ Ջայիլն՝ որուն վրայ գեռ
Ապագաներ պիտ' չալլեն:
Ամեն իրենց մեռնելուն հոն կը գտնեն,
Կ'իյնան իրենց մեռնելն յով ծրնալիք.
Եւ լուսններն ու կրկնողներն բալիսակ
Չարթնող սուրբի մ'արասանքին պէս լիտ նետած,
Մերկ ծոցերով, աղաղակով, ողբանքով
Դռանկերն իրենց կը ձեռնի,
Կը փնթրուան մազերին.
Իրենց կուրծքէն կը ժայթի բառ մը ոխով,
— Անէ՛ծք... ու սեւ շիրմնկուն մէջ խլամ

Բոլոր ուղիքն իրարու դէմ կը չարդեն.
— Անէ՛ծք... ու Թուրք մայրերուն մոռ՝ ծոցին մէջ
Կոծը կ'ըլլայ արդիւն կամ խեւս կոխի.
— Անէ՛ծք... ու վերն, Երբորդ-Քէոյկի երգին վրայ
Բառ մը հրակայ կը գրնէ բոյնն իր հրակայ:
Լազէ՛ք, լազէ՛ք, ո՞վ հէգ Մայրեր, հէգ հարսեր.
Աստղիք ա՛տարը ձեր ողբանքը ձրգած՝
Այս օր մեր սեւ հոգին վրայ
Ու մարմնած Արշալոյսները լազէ՛ք...
Թող ձեր բիրեն ինկածներուն վրայ հազար
Արասանքէն իրենց լուսնէ դատարկուն:
Վերջին լոյն է. — հոսպա, խածէք բտիւնդիդ.
Յուսմանքն իր գաղաղներուն վրայ ծրած՝
Թողէ՛ք մէկտեղ կաթարիւր տակ գտնուին
Եւ խոշտանգուած ձեր իգութիւնն իր յետին
Տրակարուեան մէջ փլչիլ:
Օ՛ն, հաւաք մ'ալ, արցունք մըն ալ. վերջինն է

Ջի առափ, ահառափ կը տննեմ
Արգանդներուն մէջ ձեր լայն՝
Նոր Ազգերը նոր Որդիներու բաւոյդի:
Իրենց մրալ ձեռին ներքի կը պահեն
Հրաք ճեղքերն Աւիճներն ապագայ.
Ձեր աջքերէն իրենց աջքերը փոքրիկ
Կը բացուին պիշ աստղերու յարգ շողերուն.
Եւ մերթ Թագչած խորհուրդին մէջ աղիքի
Կը Թափաւին, մեծնալով,
Աւերին մէջ իրենց վաղուան ժառանգին.
Իրենց շրթնանքն, ո՞վ Մայրեր, ձեր շրթնանքին,
Կ'այծակներու ծարաւով,
Դէպ ամպերու երակներուն կ'երկնան,
Կ'երկնան գէպ ի հայկական արիւնին
Գերաստանեան հազարդուեան՝ որուն մէջ
Հայերիկ Սէրը վեհ
Կոծը կ'ըլլայ հազարաւոր կոծներուն. —
Ու վաղը, վաղն, ո՞վ հէգ Մայրեր, լրեցէ՛ք,
Ձեր արգանդէն մի առ մի
Գ'աի էլլին անոնք հրակայ և հերա.
Ուստ պիտ' ըլլան. մըրբիկն իրենց մաղերուն
Պիտի արտէ վերն աստղերուն մէջ Աստուած,
Պիտի հազնին արծուի մարկը Թաւիթի.
Հանձներն իրենց վրայ կ'ընդ միշտ պատաստ.
Գիտնուն վրայ Ազատութեան առաջիմն
Ուրանքի տեղ պիտի հիւստի աստղերով:
Օ՛ն լրեցէ՛ք, լրեցէ՛ք այս, ո՞վ Մայրեր,
Վաղն կըր անոնք Թափուն իրենց շրթնանքին
Աւ անոնքով. զերթ արդարտի շրթնաւով,
Վերջինն մէջ մրկբուռին.
Երբ Թուրք արեան բարկ ծարաւէն մոլեգնած՝
Լեռներուն վրայ ծորարելն,
Ո՞հ այն աստն, այս օրուն
Մեր Մեռնելները բոլոր՝
Միախմուտ ոտուածով

Պիտի կանգնին գեղեցմանին մէջ իրենց ,
 մի անհամբեր ճեռոտն , ճեռոտն ականալիչ
 Պիտի սպասեն վարդաւորեղ զայրուստին
 Արշալոյսի մ'Արշալոյսի մը՝ որուն
 (Հաւատացէ՛ք ինձ , Մայրեր ,)
 եւ ուռնամայր կ'առնեմ . . .

30 Ապրիլ 1906

Գ. ՎԱՐԹՈՒՄԻ

Հ Ա Յ

Ն Ա Ի Ա Ր Ա Ր Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ն Ե Ր Ը

(Շար.)

Ի ԵՏՈՒՆԻՔ. — Բուն կայեան. Թովմա Արծ-
 րունիի համեմատ , Ոստան՝ Վանայ ծովուն հա-
 րաւային-արեւելեան ալիք։ Բնիկ հայ նախարա-
 րութեան հնագոյններէն մէկը ըլլալ կը թուի,
 այնքան բնական եղած երկրին, որ Բզնունիներուն
 նման իր անունը առած է Վանայ լճին որ կը
 կոչուէր նաեւ Ռշտունեաց ծով (Բիւզանդ. Գ. Ժ)։
 Ռշտունեաց նախարարը Վանայ ծովուն մէջ ամ-
 լաց ունէր իրեն Աղթամար կղզին, և Բիւզանդի
 երկու տեղ գրածը ակնարկութիւն մը կրնայ
 համարուիլ Վան քաղաքն ու բերդն ալ Ռշտու-
 նիներուն սեպհակապետութիւնը ըլլալուն (Բիւ-
 զանդ, Գ. ԺԹ. և Ե. ԼԷ)։ Բզնունիներուն և Ռըշ-
 տունիներուն միապէս իրենց անունը Վանայ ծո-
 վուն տալէն, և թէ մեծ ձգնաժամերու մէջ ի-
 րարու օգնական և ապաւեն հանդիսանալէն (ինչ-
 պէս երբ գաւառապետութեան պատմէն խուսող և
 թաքնող Բզնունեաց նախարարին կինն ու որդիքը
 Ռշտունեաց պատկանող Աղթամար կղզին զրկը-
 ւեցան իբր ապաստան) կը նշմարուի սերտ կոպ
 երկու նախարարութեանց մէջ, և անշուշտ հա-
 մահաւասար հին ծագումը՝ Ասոր ուժ տալ կը
 թուի հաւանական ստուգարանութիւնը Ռշտունի
 անուն որ կը յիշեցնէ Գարեհի արձանագրին
 Բաբելոնեան հաստեածին մէջ Հայաստանին տըր-

ւած «Ռւաշտու» յորջորջումը, որ Հրաշտու, Հըշ-
 տու, և Ռշտու (հօր=) եղած է. որմէ՞ Ռըշ-
 տունիք։ Բիւզանդ Ռշտունեաց նախարարին կա-
 րեորութիւնը կը յայտնէ կոչելով ան «մեծ իշ-
 խանն, աշխարհասէրն» մեծ ծառայն (vassal)
 արքային Հայոց՝, անոնց տոհմն «աւագ տոհմ»։

Խորենացի Ռշտունիները կցելով Գողթնեցի-
 ներուն հետ (թէ և Գողթնեցի՝ նախարարական
 տուն գոյութիւն չունի, այլ ծանօթ է լոկ Գող-
 թըն գաւառի իշխան) Ռշտունիները «Սիսակա-
 նէն հաստած» կ'անուանէ, բայց թէ էրբ և ինչ
 պատճառով այդպիսի հաստած մը եկած ու
 հաստատուած է Ռշտունիներու հետեց գրաւած
 երկիրը, լուռ կ'անցնի։ Յեղակցութիւն կարելի
 է ենթացրել Ռշտունեաց երկրի և Գողթն գա-
 ւառի դրացի բնակիչներուն մէջ. բայց Վանայ
 հարաւակողմի բնակ Ռշտունիներու և Սիսակա-
 նէն հաստած՝ կ'աւտար է հաւատալ գէթ առանց
 մանր պարագաներով ցուցման։ Աւանդութեան
 (եթէ կար այնպիսի բան) անորոշութիւնը անկէ
 յայտնի է որ Խորենացի անմիջապէս կ'աւելցնէ
 «Ու գիտեմ թէ յանուն արաճնց գգաւառն ան-
 ուանեալ, և թէ յանուն գաւառացն զնախարա-
 րութիւնն կոչեալաւ»։ Շատ շատ կարելի է են-
 թագրել թէ թէպէտ Ռշտունիներու ծագումը՝
 Բզնունիներուն նման՝ Վանեան թագաւորներու
 ժամանակէն սկիզբ առած՝ բնիկ հայ է, յետոյ՝
 Եթանեան ցեղերու եղովն՝ հաստած մը ասոնցմէ
 եկած խառնուած է անոնց։

ԽՈՐԵՆՈՒՆԻՔ. — Ոստան անծանօթ. եր-
 կիր՝ Տարսերբանի մէջ. «Ի կողմանս Հիւսիսայ
 ծովուն աղւոյ» (Վանայ ծովուն հիւսիսակողմը)
 ուրեմն մերձակայ Բզնունիներուն և Միսառազ-
 եանց երկրին։ Աշխարհագրական այս մերձաւո-
 րութիւնն ըլլալու է որ Խորենացիի մտքին մէջ
 մերձեցում մը ներշնչէր է այս երկր մեծ նա-
 խարարութեանց մէջ, որով խառն ու Միսառազը
 եղբայր կը դնէ Երմեանցի, և Բազ՝ անոր եղ-
 բորորդի։ Խորենացիի այս հաւաստումը որ և
 է ապացոյց չունի իրեն նպաստ, և լոկ կը ծա-
 ուայէ մատնանշելու աւանդութիւն մը Խորիտ-
 ուտեհներու՝ համահաւասար միւս երկու նախա-
 րարութեանց վաղեմի ծագման նկատմամբ։ Նախ՝
 սխալ ստուգարանութեան մը վրայ յեցած է խոր-
 ուտեհներ կոչումէն «խոու» արմատ մը հանելը (ուր-
 կէ սկզբնական նահապետը այդ սայն) գի խոուէն